

УДК 631.11: 334.7

О. В. Шкільов,

д. е. н., професор, Національний університет біоресурсів і природокористування України

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ НА ПОРЕФОРМНОМУ ЕТАПІ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

Стаття присвячена питанням теорії і практики розвитку підприємницької діяльності в сільськогосподарських підприємствах на пореформеному етапі ринкових відносин. Розкриваються вплив орендно-земельних відносин на результативність діяльності підприємств.

The article is devoted the questions of theory and practice of development of entrepreneurial activity in agricultural enterprises on the reforms stage of market relations. Open up influence of the lease-landed relations on effectiveness of activity of enterprises.

Ключові слова: сільськогосподарські підприємства, підприємництво, власність, земельна реформа, паювання земель, оренда, прибуток, рентабельність, ефективність.

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ

Становлення і розвиток підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки України відбувається в складних соціально-економічних та політичних умовах. Стабільність розвитку сільського господарства України значною мірою залежить від кардинальних змін у визначенні засад підприємницької діяльності за напрямками виробництва не тих видів продукції, що були поширені у попередні роки до ринкової економіки. В цей період вироблялось те, що замовлялось державою у відповідних обсягах, визначеною ціною і місцем реалізації продукції. За умов ринкових відносин виробляти потрібно те, на що є попит на ринку і можна вигідно, маючи прибуток, реалізувати, не порушуючи відповідних вимог раціонального використання земель, не допускаючи зниження їх родючості та руйнування.

Несприятливе соціально-економічне та ринкове середовище для аграрного сектора у сфері підприємницької діяльності зумовлено тим, що за весь період економічних реформ не

були вирішені основоположні ринкові важелі еквівалентного обміну між галузями народного господарства і сферами АПК. Сільське господарство і дотепер функціонує за умов значного диспаритету цін на сільськогосподарську продукцію та ресурси виробництва промислового походження: сільськогосподарські машини, енергозабезпечення (пальне, газ, електропостачання), добрива, засоби захисту рослин, ремонтні, транспортні та інші послуги.

І це відбувається, не дивлячись на те, що цілою низкою законів України, постановами уряду, указами усіх президентів України еквівалентність обміну передбачена як обов'язкова умова вільного розвитку сільськогосподарських підприємств будь-яких форм власності й господарювання. Проте час іде, а ці визначальні положення для розвитку підприємницької діяльності не діють. Тому метою названої статті є пошук економічних механізмів, які сприяли б ефективному розвитку підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки, що і визначає її актуальність.

ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Питанням досліджень теорії і практики розвитку підприємницької діяльності присвячено чимало публікацій вітчизняних і зарубіжних науковців.

Серед них В.Г. Андрійчук, О.Д. Гудзинський, Й.С. Завадський, М.Х. Корецький, І.І. Лукинов, М.Й. Малік, О.М. Могильний, Л.В. Романова, А.І. Агеєв, А.А. Динкін, А.С. Стерлін, І.В. Пулін, М. Пітерс, Р. Хизрич, А. Хоскінг, Й. Шумпетер та ін. В їх працях розкриваються питання, теорії, методології формування підприємницьких структур, економічних механізмів, особистості підприємця, здатного до підприємницької діяльності.

Однак, у публікаціях недостатньо розкрито специфіка підприємництва в аграрному секторі, яка полягає в тому, що власність на землю, основоположний засіб виробництва, розпайована і належить дрібному власнику. Цей власник не в змозі організувати ефективну підприємницьку діяльність, не маючи відповідних засобів виробництва, і свої паї в переважній більшості пайовики передають в оренду новоствореним підприємствам ринкового типу, що і зумовлює особливості їх підприємницької діяльності. Саме цим недостатньо вивченим питанням і присвячене дослідження.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Особливістю підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки є велика різноманітність виробників-підприємців, починаючи від дрібного селянського сектора — домогосподарства, фермерські господарства (малий бізнес), сільськогосподарські підприємства різних організаційних форм за своїми видами: колективні господарства (КСП), приватні, приватно-орендні, товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ), акціонерні товариства відкритого і закритого типу (ВАТ, ЗАТ), сільськогосподарські виробничі кооперативи (СВК), державні підприємства. Окрім названих суб'єктів господарювання, в останні роки створюються великі холдингові об'єднання. Всі ці організаційні структури здійснюють підприємницьку діяльність на орендованих землях з різноманітними площами сільськогосподарських угідь від 2 до 10 тис.га. Отже, в усіх названих господарствах основоположним засобом підприємництва стали орендовані землі у дрібного власника.

Реформування земельних і пайових відносин базувалось на ідеології всупереч будь-якій логіці і економічному змісту, щоб роздати

сільськогосподарські угіддя селянам у приватну власність безкоштовно, які не мають будь-яких засобів виробництва для її обробки при відсутності коштів на їх придбання, а критерієм передачі земель у власність було визначено стаж роботи в господарстві 15—20 років перед паюванням земель або вихід на пенсію в цей період. Причому вирішення питань категорії пайовиків та способу розподілу земель відбувалось на загальних зборах господарств. Саме такий порядок передбачався законодавчо-правовою базою. Починаючи з січня 1992 р., на перших кроках переходу до ринкової економіки спостерігаються майже миттєві державні заходи щодо прискорення приватизації земель.

Уже в січні 1992 р. прийнято Закон України "Про форми власності на землю", в якому передбачено:

1. Запровадити в Україні поряд з державною — колективну і приватну форми власності на землю.

2. Встановити, що власність на землю в Україні має такі форми: державна, колективна, приватна. Всі форми власності є рівноправними.

Передує цьому закону Постанова Верховної Ради, прийнята 18 грудня 1990 р., "Про земельну реформу". В ній сказано: "Земельна реформа є складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в Україні у зв'язку з переходом економіки держави до ринкових відносин. Завданням цієї реформи є перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям, з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі".

На цьому етапі земельної реформи було встановлено, що розподіл землі на паї може бути здійснений за рішенням трудового колективу господарства за одним із чотирьох варіантів:

1) у середньому розмірі на одного повнолітнього працівника колективного (державного) підприємства, включаючи пенсіонерів;

2) на середньорічного працівника, зайнятого в сільськогосподарському виробництві;

3) на загальну кількість осіб, які працюють у сільському господарстві; пенсіонерів, які раніше працювали у сільському господарстві та проживають у сільській місцевості; за згодою трудового колективу і на осіб, зайнятих у соціальній сфері на селі (школа, лікарня, дитячі заклади, будинки культури, побутове обслуговування, зв'язок, торгівля, працівники; Рад на-

родних депутатів, правоохоронних органів, що обслуговують працівників даного господарства);

4) пропорційно до майнових паїв — на 1000 грн. майнового паю.

Однак, паювання землі, яке здійснено за рішенням трудового колективу за названими чотирма варіантами (така норма не відповідає законодавчим положенням щодо приватизації земель), викликало масове незадоволення селян та створювало конфліктні ситуації. Враховуючи такі складні обставини в країні, Указом Президента України від 10 листопада 1994 р. "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва" було скасовано цей варіантний розподіл землі на паї. Указом Президента України "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" від 8 серпня 1995 р. вказано, що "право на земельну частку (пай) мають усі члени колективних господарств будь-яких організаційних форм, а розміри в умовних кадастрових гектарах є рівними". Така система передачі земель сільськогосподарського призначення у приватну власність з правом продажу масовим дрібним власником, що отримав її безкоштовно, викликала в суспільстві занепокоєння щодо продажу розпайованих земель та руйнування її родючості. З'явилися погляди, що це була продумана стратегія, яка дозволяла скупити у селян землі за безцінь не виробниками сільськогосподарської продукції, а тими особами, що набули капітал за рахунок інших джерел, що і спостерігається нині в Україні. Враховуючи ці обставини, Верховна Рада України у 2001 р. прийняла мораторій (заборону) на продаж розпайованих сільськогосподарських угідь, який неодноразово продовжувався і діє дотепер.

Тому реалізація права власності на пай може відбуватись лише через орендні відносини пайовиків з керівниками сільськогосподарських підприємств різних форм власності та господарювання. На початковому етапі (1992—2000 рр.) розпайовані землі колгоспів і радгоспів передавались в оренду колективним підприємствам, найманими працівниками яких і були власники земельних паїв. У цей період терміни передачі земель в оренду були короткими: до п'яти років становили — 82%, орендна плата за землю встановлювалась в розмірі 1—1,5% від грошової оцінки землі, що становила 80—120 грн. за 1га ріллі в залежності від якості землі.

З точки зору орендодавця такий розмір

орендної плати є низьким, а щодо орендаря, то за умов незначної ефективності виробництва вона значно поглиблює цю тенденцію. В цілому, у галузі сільського господарства орендна плата за орендовані землі складає 3,0—3,5 млрд грн., що є відчутним гальмівним чинником для розвитку підприємницької діяльності.

Відомо, що підприємницька діяльність передбачає функціонування суб'єкта підприємства на самоокупності. Розширене відтворення виробництва здійснюється на самоокупності за рахунок власних і позичкових коштів на засадах вільного вибору напрямів виробничої, комерційної та інших видів діяльності. Як вже відмічено вище, ринкове середовище для сільгосптоваровиробника стало несприятливим в результаті порушеного еквівалентного обміну між галузями народного господарства і сферами АПК, ефективність виробництва сільськогосподарської продукції виявилась досить низькою. Дані, що характеризують його динаміку за період економічних реформ, наведені в табл. 1.

Наведені у табл. 1 дані свідчать, що виробництво валової продукції в сільськогосподарських підприємствах зменшилось порівняно з дореформеним 1990 р. у 2,8 рази, а тваринництва у 3,3 рази.

Особливо серед тваринницьких галузей різко знизилось поголів'я великої рогатої худоби і корів відповідно у 12,2 і 10 разів. Саме продукція цієї галузі (молоко, молочні продукти і м'ясо) є найбільш споживаною населенням. Поголів'я свиней також зменшилось у 5,2 рази. Ці вади спостерігаються в результаті цінових диспропорцій на різні види продукції.

У цілому, у галузі сільського господарства рівень рентабельності до собівартості коливається в межах до 1% збитковості у 2001 р. до 15% рівня рентабельності у 2007 р. Рівень рентабельності галузі рослинництва коливається від 8% у 2005 р. до 19,6% у 2008 р., а продукція тваринництва за всі роки є збитковою. Особливо високий рівень збитковості — він коливається на м'ясо великої рогатої худоби від 19,8% у 1995 р. до 41% у 2007 р. Збитковість м'яса свинини також спостерігається від 9% у 2006 р. до 44% у 2000 р.

Такий незадовільний стан економічної ефективності виробництва сільськогосподарської продукції змушує її товаровиробників шукати шляхи виходу з цієї складної ситуації за рахунок виключення із сфери виробництва збиткових та низькорентабельних видів продукції, залишивши лише прибуткові.

Ці підприємницькі заходи руйнують

Таблиця 1. Основні результативні показники діяльності сільськогосподарських підприємств за період економічних реформ переходу до ринкових відносин (у порівняльних цінах 2005 року, млн грн.)

Показники	Роки							
	1990	1995	2000	2004	2005	2006	2007	2008
Валова продукція	101299	48625	26478	32914	33802	37008	35440	47865
у тому числі:	49914	27268	17820	22644	21731	23200	20657	32136
рослинництва								
тваринництва	51385	21358	8657	10270	12071	13808	14782	15729
Поголів'я худоби на кінець року, тис. голів великої рогатої худоби на кінець	21083	13701	5037	2690	2492	2294	1927	1720
у тому числі корови	6192	4595	1851	950	866	764	678	624
свині	14071	7152	2414	2098	2602	3257	2869	2730
Прибуток, збиток (-) від реалізації с.г. продукції, млн грн.	11423	675	-121	1283	1253	630	4169	5462
у тому числі: продукції рослинництва	7060	1153	1834	1969	900	1567	5501	5451
продукції тваринництва	4363	-477	-1956	-686	353	-937	-1333	11
Рівень рентабельності продукції с.г. продукції % (до собівартості)	42,6	13,6	-1,0	8,1	6,8	2,8	15,6	13,4
з них: зернові й зернобобові	275,1	85,6	64,8	20,1	3,1	7,4	28,7	16,4
насіння соняшнику	236,5	170,9	52,2	45,2	24,3	20,7	75,9	18,4
цукрові буряки (фабричні)	29,5	31,2	6,1	-0,8	4,8	11,1	-11,1	7,1
продукція рослинництва	98,3	55,5	30,8	20,3	7,9	11,3	32,7	19,6
продукція тваринництва	22,2	-16,5	-33,8	-11,3	5,0	-11,0	-13,4	0,1
з них: молоко і молочні продукти	32,2	-23,2	-6,0	-0,4	12,2	-3,7	13,8	4,1
м'ясо великої рогатої худоби	20,6	19,8	-42,3	-33,8	-25,0	-38,4	-41,0	-24,1
м'ясо свиней	20,7	-16,7	-44,3	-14,4	14,9	-9,2	-27,6	0,3

Таблиця складена за даними статистичного збірника "Сільське господарство України" за 2008 рік. — К.: Держкомстат України, 2009. — С. 44, 52, 53, 102.

сільськогосподарську галузь у забезпеченні населення відповідними видами продукції та створюють загрозу продовольчій безпеці країни.

Більш стабільною системою підприємницької діяльності, особливо дрібного селянського сектора, виявились галузі овочівництва, грибівництва, плодово-ягідна. Ціна на ринку на ці види продукції дозволяє відшкодувати витрати і мати відповідні прибутки, які задовольняють цих суб'єктів підприємницької діяльності. Тому не випадково цей сектор виробляє 90% овочів, 87% плодів і ягід, 98% картоплі в Україні.

Успішно здійснюють підприємницьку діяльність і великі підприємства закритого ґрунту — як приватні, так і державні. Аналіз стану діяльності підприємств закритого ґрунту, за повідомленням О.В. Приліпки, свідчать, що ціла низка цих підприємств: ВАТ Комбінат "Тепличний" Броварського району, Державне підприємство "Науково-дослідний виробничий агрокомбінат "Пуща-Водиця", тепличний овочевий комбінат "ВАТ Київська овочева фабрика" Київської області, Уманський тепличний комбінат, Черкаської області — довели урожайність у скляних теплицях до 35—40 кг/м². Ряд комбінатів Івано-Франківської, Кіровоградської, Дніпропетровської областей отримують урожай у 32—36 кг/м².

У названих агрокомбінатах "Тепличний" і "Пуща-Водиця" загальні виробничі прибутки (різниця між виручкою і витратами) складають щорічно 17—20 млн грн.

Виробничі фонди цих підприємств формують за рахунок власних надходжень: впроваджують інноваційні технології, здійснюють го-

ризонтальну і вертикальну інтеграцію, що забезпечує названі результати діяльності, приносить прибуток і є економічно вигідною діяльністю як для орендодавця, так і для орендаря.

В останні роки значного поширення набуває оренда землі корпораціями, лізинговими компаніями, спільними підприємствами, що створюються за участі іноземного капіталу, зернотрейдерами та іншими комерційними структурами. Серед них: "Агросоюз", "Зернопром", МАК (міжнародна агропромислова компанія), АМАКО, ВАТ "Райз", компанія "Каргілл", "Масей-Фергюсон", "Чумак", СП "Агрокомплекс", СП "Райз-Інвест", СП "Дако", сільськогосподарське товариство "Маїс-Дако-МТС" та інші. За даними аналітичного центру УкрАгроКонсалт, на початок 2008р. близько 2 млн га орних земель контролюються 30—60 компаніями. Зазначені компанії є активними орендарями сільськогосподарських угідь у великих масштабах (сотні тисяч гектарів). Таким

чином, на орендованих у сільському господарстві землях активно розвивається діяльність агрохолдингів. Серед таких орендарів землі більшість є несільськогосподарськими компаніями, які займаються торгівлею агропродовольчою продукцією, закупають сировину, постачають ресурси для сільського господарства і навіть є зовсім не пов'язаними з останнім формуваннями. Але оцінити повні масштаби орендованих такими структурами площ сільськогосподарських угідь досить проблематично, оскільки офіційна статистика не відображає багатьох важливих аспектів цього явища.

Ці орендарі застосовують новітні технології вирощування сільськогосподарських культур, отримують високі врожаї в основному прибуткових культур: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, ріпак, соняшник, які становлять до 90 % і більше посівних площ, широко застосовуючи мінеральні добрива (відсутні органічні), що створює умови для мінералізації ґрунтів і зниження їх родючості. Знищують тваринницькі галузі та майже ліквідували цукробуряковий підкомплекс, підкоряючи всі важелі для збагачення. Не розвивають соціально-побутову структуру села. Застосовуючи сучасні високопродуктивні машини та комбіновані агрегати, сплачують порівняно високу заробітну плату кваліфікованим механізаторам, коли кілька осіб обробляють 4—5 тис. га орної землі, створюючи масове безробіття на селі.

Названі орендарі пропонують своїм орендодавцям викупити у них право на приватну власність на паї (сертифікати, акти на приватну власність) особливо пенсіонерам, спадкоємцям, у власності яких знаходиться близько 60% розпайованих земель. Скуповуються названі документи за символічну ціну. Вона відома лише продавцю і покупцю (публічна інформація відсутня), яка не відображає її ринкової вартості. Тобто утворилось середовище, за якого сільськогосподарські угіддя наче не продаються, а продається певна частина (будь-яких офіційних даних про скуповування права на ділянки відсутні), але мають місце висловлювання про великі площі їх продажу. Коментуючи цей процес, Голова Верховної Ради України В.М.Литвин назвав цифру 5 млн га (телепередача ВР).

Вже на даному етапі подальшого реформування земельних відносин окремі науковці, політики, урядовці, відомі керівники аграрних підприємств вважають, що земля в умовах ринкових відносин повинна мати її ринок, і це

вірно. Але ринок землі — це функція держави, яка повинна жорстко його регламентувати, визначити межі, які можуть бути продані (передані в оренду) одній особі (підприємству), що виробляє, переробляє сільськогосподарську продукцію і має для цього відповідний фах. Повинні бути чітко визначені засади використання землі за цільовим призначенням, збереження її родючості. Мають місце і висловлювання, що держава повинна викупити землю у селян. Відомий аграрій, депутат кількох скликань К. Ващук на телеканалі "Верховна Рада" 31 травня 2008 р. запропонувала: землю держава повинна викупити у селян і продавати її для цільового використання. Але не зрозуміло, чому держава повинна викупити у селян землю, якщо вона була роздана безкоштовно.

ВИСНОВОК

Узагальнюючи сукупність різних підходів щодо врегулювання земельних відносин, на наш погляд, вихід з такого складного становища сільськогосподарських земель вбачається в тому, що земля як загальнонародна власність має бути повернена державі (суспільству) і їй належати.

Ринок землі повинен базуватись на передачі державою в оренду за встановлену плату та її продаж з досить жорсткими умовами раціонального використання та збереження її родючості, а також вилучення у тих осіб, які порушують ці вимоги. Саме такі умови створені в розвинених ринкових країнах світу незалежно, чи земля знаходиться в оренді, чи у приватній власності. Лише за таких умов земля набуде ринкового статусу, збереження її родючості та захисту від руйнування.

Література:

1. Основи аграрного підприємництва/ За ред. М.Й. Маліка. — К.: Інститут аграрної економіки, 2000. — 582 с.
2. Сільське господарство України. Статистичний збірник 2008 р./ За ред. Ю.М. Остапчука. — 2009.
3. Орендні відносини в сільськогосподарському виробництві: монографія/ Шкільов О.В., Єрмаков О.Ю., Ярославський В.А. та ін.; за ред. О.В. Шкільова — К.: Четверта хвиля, 2009. — 320 с.
4. Приліпка О.В. Інноваційний розвиток ефективного функціонування підприємств закритого ґрунту: теорія, методологія, практика: монографія. — К.: ППР.К. Майстер-принт, 2008. — 336 с.

Стаття надійшла до редакції 28.04.2010 р.